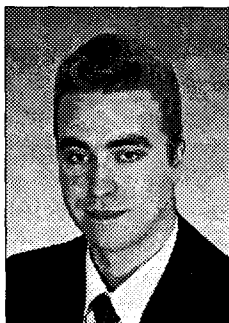

УДК 177.5:316.343.652(477.4/5)"185/189"

Андрій Чуткий,
кандидат історичних наук

ПРО ПОДВІЙНУ ЛОЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Проблема подвійної лояльності була й ще довго залишатиметься актуальною в Україні, що обумовлено як її гостротою і болючістю, так і злободенністю й сучасністю. Крім того, вона охоплює питання ментальності, психології, культурного і соціального розвитку, взаємин окремих суспільних груп із державою тощо в Україні другої половини XIX ст. Зважаючи на це, у пропонованому дослідженні поєднано елементи низки наукових дисциплін, відповідно до вимог щодо поліфункціональності сучасних наукових студій.

Об'єктом дослідження є українська інтелігенція другої половини XIX ст., передусім – професорська корпорація Університету св. Володимира. Це дало змогу з'ясувати не лише загальну, а й індивідуальні позиції українських інтелектуалів з національного питання (у плані їх національної самоідентифікації). До того ж професура становила окрему соціальну мікрогрупу інтелігенції, якій належав значний внесок у розвиток освіти і культури, а діяльність університетів була частиною суспільного життя.

В історіографії теми дореволюційного періоду питання національної самоідентифікації української інтелігенції не розглядалося [1]. Виняток становили окремі публікації на західноукраїнських землях, хоча в них ця тема була не єдиною і вони не мали аналітичного характеру [2]. Ця традиція збереглась і в українській діаспорній історичній науці, проте акцент на національній самосвідомості досліджуваних персоналій зріс [3]. В Україні радянського періоду лише констатувалася національна приналежність окремих представників інтелігенції (як в Росії) без приділення уваги їх національним поглядам. А роль інтелігенції у розвитку культури і самосвідомості української нації зводилася переважно до революційної діяльності [4]. На початку 90-х років XX ст., за нової суспільно-політичної ситуації, що змінила кон'юнктуру наукових досліджень в ца-

рині історії, зняли табу і зі студій у сфері національної самоідентифікації та свідомості української інтелігенції. В роботах останніх років, присвячених як інтелігенції загалом, так і окремим її представникам, ця тема поступово займає чільне місце [5].

Джерельна база пропонованої теми характеризується значним розпорошенням матеріалів і браком прямих документальних свідчень. Це цілком закономірно, враховуючи гостроту національного питання у Російській імперії та переслідування всього, що не відповідало офіційній урядовій політиці. Відповідно представники української інтелігенції навмисне не залишали документальних свідчень, аби вони не потрапили до рук каральних органів. Таким чином, доводиться спиратися на опосередковані свідчення, що трапляються у лекційних курсах, наукових працях, епістолярії тощо [6].

Друга половина XIX ст. – досить суперечливий і складний період в історії України. З одного боку, він був позначений зростаючим пробудженням самосвідомості української нації та посиленням її боротьби за свої права, з іншого – зростав тиск на українську культуру з боку царської влади (за винятком незначного періоду лібералізації наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.) [7]. Російська імперія не бажала втрачати цю територію і тому посилювала наступ на українську культуру на всіх фронтах, дійшовши врешті-решт до абсурдного заперечення існування української нації взагалі. Цілком природно, що ці діаметрально протилежні тенденції мали призвести до зіткнення передусім на рівні найбільш уразливої частини нації, що особливо гостро відчувала всі ці процеси, тобто інтелігенції. По суті, практично вся українська історія до початку 90-х років XX ст. ставила українську інтелігенцію перед вибором – загинути у боротьбі за права власного народу або змиритися з колоніальним статусом Батьківщини. Тому вже сам факт збереження її (інтелігенції) аж до здобуття Україною незалежності наприкінці XX ст. засвідчує, що вона йшла здебільшого другим шляхом. Як

же, в такому разі, слід оцінити національну позицію української інтелігенції другої половини XIX ст.?

Зауважимо, що йдеться не про правильність чи неправильність обраної українською інтелігенцією позиції щодо титульної нації, а про її корисність чи шкідливість (у кінцевому підсумку) для української культури (отже, і для нації), оскільки саме цю сферу і повинна розвивати інтелігенція. За своєю сутністю інтелігент – натура творча, витончена і чутлива, тобто психологічно не схильна і не готова до боротьби. Остання – прерогатива воїнів, натомість призначення інтелігенції полягає в інтелектуальній діяльності. Зброя інтелігенції – її творчість. Однак, відкрито декларуючи свою опозиційність перед владою, інтелігенція морально та фізично знищувалась і одночасно гинув для нації її інтелектуальний потенціал. Таким чином, загибель інтелігенції підкореного народу для поневолювачів завжди була легкою і бажаною справою, а для пригнобленого народу несла саму шкоду. Окрім того, людина інтелектуальної праці зазвичай уникає крайніх позицій. Націоналізм же є позицією радикальною, а отже, не зовсім прийнятною для ментальності українця, якого століття бездержавності й чужоземного гноблення привчили до обережності, поступливості: «Рабська риса страху і запопадливості, так поширені серед українців і сьогодні, мають своєю причиною історичну долю народу» [8]. Натомість пасіонарії – особистості рідкісні, одиничні й не лише в українському етносі. З-поміж українських інтелігентів у досліджуваний період до них можна віднести М. П. Драгоманова та М. С. Грушевського. Проте і їхня позиція в цьому контексті не була «чистою». Зокрема, Драгоманов починав свою службову кар'єру як штатний університетський викладач, тобто як імперський службовець, і його подальше вислання за кордон було спричинене рішенням влади. Щодо Грушевського, то він до 1918 р. не уявляв собі можливості окремого політичного існування України і навіть свої перші наукові роботи присвятив не українській, а російській історії [9].

Таке пристосування до панівної культури (за збереження української самосвідомості) відбувалось уже в період навчання, коли мислячі особистості під тиском обставин усвідомлювали неминучість переходу на позицію подвійної лояльності з метою збереження умов для спокійного життя і нормальної професійної діяльності [10].

У зрілому віці, коли проходили останні спалахи юнацького максималізму, така поведінка

ставала нормою. Про це свідчить робота українських інтелектуалів в офіційних державних установах, а отже, на благо Російської імперії. Крім цього, вони спілкувалися (принаймні на офіційному рівні) російською мовою, нею писали і свої наукові праці, інакше б їх не видали. Російською вони писали і листи (так, існувала перлюстрація кореспонденції – але ж можна було писати французькою чи німецькою), й чимало документів особистого характеру (які не потрапляли під контроль влади, не становлячи жодного інформативного інтересу).

Отже, обережність у національному питанні була настільки великою, що стала нормою життя і непомітно поширилася на всі його сфери. Це було помічено і зафіксовано вже сучасниками – особливо блискуче і влучно в повісті «Хмари» І. Нечуя-Левицького. В ній поетапно відображено еволюцію національної самосвідомості київського професора-українця: у молодості він був щирим патріотом, на початку наукової кар'єри підтримував національні ідеї молоді (зокрема, збирав студентів на своїй квартирі, де співались українські народні пісні тощо), але поступово це захоплення національним охолоджувалось і врешті-решт зникло. Професор на схилі літ уже не міг пригадати тих українських пісень, які він знав колись [11]. Документальність твору, зокрема в такому контексті, було відзначено в роки хрущовської «відлиги» (художній образ навіть було ототожнено із реальним професором Київського університету) [12], але потім її «призабули».

Таким чином, абсолютна більшість українських інтелігентів, що зберегли любов до власного національного коріння, в офіційному житті змушені були зайняти позицію, що характеризується як подвійна лояльність. Ця позиція була властива не лише українцям. Подібний ментальний тип виробили, наприклад, у XVII–XVIII ст. чехи та інші слов'янські народи, що перебували під владою Австрійської імперії – так званий австрославизм, добре відомий і серед української інтелігенції Галичини, яка також певний час сповідувала ідеї австрославизму. Проте в Україні ідеї подвійної лояльності об'єктивно зародилися раніше. Принаймні подібний тип національної ідентифікації вперше чітко було сформульовано вже у XVI ст. Станіславом Оріховським-Роксоланом (1513–1566) у його визначенні власної національної приналежності: «Gente Ruthenus natione Polonus» (руського племені польської нації) [13]. Подібна форма національної ідентифікації, займаючи проміжне місце між чітко вираженою національною позицією та повним зречен-

ням національності, у свою чергу, ділилася на два напрями.

Перший означав свідоме пов'язання себе з рідним етнічним середовищем. У такому випадку людина ідентифікувала себе як представника українського (руського, русинського, малоросійського) народу, але через відсутність національної держави до української національної ідентифікації додавалася і ідентифікація за країною, підданою якої ця людина була. Це так зване явище подвійного патріотизму. Воно було властиве, наприклад, В. Б. Антоновичу та більшості старогромадівців.

Другий напрям подвійної лояльності характеризувався вимушеним визнанням свого національного коріння, але поряд з цим особливий акцент робився на приналежності (фактично – повній лояльності й «розчиненні» у ній національної самоідентифікації) до тієї або іншої держави (у нашому випадку – до Російської імперії). Подібним шляхом пішли представники молодшого покоління української інтелігенції другої половини XIX ст.: вони влились до російських народницьких, а згодом соціал-демократичних організацій (А. Желябов, С. Перовська, М. Кибальчич, Д. Лизогуб, В. Малинка, І. Ковальський). Деякі з них, наприклад В. Короленко, інтегрувались у середовище російської інтелігенції, хоча і «розривалися» часом, як М. В. Гоголь, між Україною та Росією. Проте й у цьому випадку не завжди можна вести мову про пряму зраду своєї нації. Ці представники української інтелігенції, особливо молодшого віку, щиро переймалися долею свого народу. Проте вирішити його проблеми вони сподівалися за допомогою не українського національного руху (який відштовхував їх своєю обережністю та мінімальністю вимог), а загальноросійського революційного руху. Останній відзначався грандіозністю планів і радикалізмом дій, що завжди особливо імponує молоді; особливо у той період, коли в її середовищі поширилися космополітичні ідеї, які робили національні вимоги неактуальними та не-сучасними. Відтак особи, які ставали на цей шлях подвійної лояльності, врешті забували своє етнічне коріння і втрачалися для українського національного руху, перетворюючись на складову панівної нації.

Предметом нашої зацікавленості є та частина української інтелігенції, що сприйняла перший тип подвійної лояльності. Саме ця частина, хоча й змиралася із відсутністю власної державності та загалом не прагнула до повної політичної незалежності України, тим не менш переймалася долею свого народу, захищала україн-

ську мову й культуру загалом як явища самодостатні, значущі й варті подальшого розвитку.

Особливо гострим питання національної самосвідомості було для університетської професури, що належала до елітного прошарку суспільства [14]. Ординарний професор мав чин п'ятого класу (статський радник), а екстраординарний – чин колезького радника [15]. Освітній і загалом культурний рівень професури, поряд з її місцем у суспільстві, не дозволяв їй залишатися байдужою до долі української нації. Проте її матеріальний добробут цілком залежав від держави. Згадаймо в цьому зв'язку таку неблагонадійну для Російської імперії особу, як П. І. Житецький, який хоча і здобув докторський ступінь, але так і не зміг вступити на роботу до Університету св. Володимира; або М. П. Драгоманова, який за свої українофільські погляди був звільнений з університету. Аналогічна доля спіткала інших професорів Київського університету, які йшли на відкриту конфронтацію з владою. Такі випадки не були рідкістю і в інших університетах імперії [16]. Причому особливих гонінь зазнавали вчені-гуманітарії через те, що в гуманітарних науках особливо повно розкриваються погляди їх творців [17]. Усе це було добре відоме університетській корпорації й засвідчувало неможливість подальшої наукової і викладацької роботи в університеті у випадку розходження власної національної позиції з офіційною. Щоб зберегти джерело доходів, і не лише задля власного зиску, а й для утримання сім'ї та можливості спокійної наукової роботи (яка об'єктивно велася і на благо власного народу), професори мусили звиряти свої національні позиції з державними. При цьому розумна людина усвідомлювала, що для нормального існування їй не потрібно зраджувати українську культуру, а достатньо приховати своє українство, перемістивши його зі сфери офіційного життя у приватну. Це виявилось, зокрема, в уникненні політичної діяльності та виразно опозиційній спрямованості творчого доробку. Так, М. І. Костомаров, незважаючи на ліберальність поглядів і опозиційність владі, навчений гірким досвідом відплати за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, вже не наважувався на конкретні дії антиурядової спрямованості. Зокрема, під час заворушень у Санкт-Петербурзькому університеті восени 1861 р. він відмовився допомогти студентам. Пізніше вчений згадував: «Я не приймав ні малейшого участія в тогдашніх університетських вопросах, и хотя студенты часто приходили ко мне, чтобы потолковать со мною, что им делать, но я отвечал им, что не знаю их

дел, что знаю только науку, которой всецело посвятил себя, и все, что не относится непосредственно к моей науке, меня не интересует» [18]. Таким чином, Костомаров обрав шлях повного занурення в науку й уникав політичної діяльності. Аналогічно діяли чимало інших українських учених-професорів. Наприклад, М. П. Дашкевич у листі до Т. Д. Флоринського зі Львова від 20 квітня 1891 р. зазначав: «Как видите, я очутился, наконец, во Львове, где хотел бы пробыть около месяца для научных занятий, если бы не встретилось никаких помех. Последние, говорят, возможны здесь, так как отношения очень обострились. Авось меня оставят в покое, так как я в политику не мешаюсь» [19]. Чи був у цьому випадку щирим професор М. П. Дашкевич, українець за походженням?.. Він знав про практику перлюстрації кореспонденції в Російській імперії, про що натякав у одному з листів до І. Я. Франка [20]. До того ж йому не було жодного сенсу розкривати свої українські симпатії респонденту. Т. Д. Флоринський мав репутацію затятого русофіла та українофоба. Натомість з інших джерел можемо зробити висновок, що під час цього перебування у Львові Дашкевич займався не лише науково-пошуковою роботою в бібліотеках та архівах міста, а й зав'язав або поновив контакти з представниками місцевої української інтелігенції, про що свідчить його епістолярна спадщина [21], цікавився становищем українців у Галичині. Останнє підтверджується тим, що невдовзі після свого повернення зі Львова в 1891 р. учений написав замітку «Сопоставление судьбы Галича с судьбою Польши» [22] – відгук на чергове загострення українсько-польських взаємин у Галичині, яке Дашкевич міг спостерігати під час свого перебування у Львові. З огляду на те що ця розвідка не була опублікована, а отже, її зміст не призначався для цензури, вона містила досить цікаві в контексті нашого дослідження тези. Зокрема, про те, що «Разделение северной Руси с южной не было весьма дурно для той и другой, особенно для последней»; «Северовосточная Русь находилась в большем подчинении татарам, нежели княжество Даниилово» [23]. Ці висловлювання йшли урозріз із друкованими працями і навіть лекційними курсами М. П. Дашкевича того часу. Вони суперечили тогочасній російській історіографії, але були контекстуальні ідеям В. Б. Антоновича [24] та М. С. Грушевського [25], українська позиція яких є незаперечною.

Отже, цілком наочною є подвійна лояльність у свідомості М. П. Дашкевича в національному

питанні. На офіційному рівні (у листі до особи, що дотримувалася урядової позиції, який могли перлюструвати) професор, українець за походженням, заявляє про свою повну відстороненість від політики й навіть небажання цікавитись нею. До того ж і лист адресується не будь-кому, а явному русофілу. Натомість на рівні неофіційному, приватному, на якому зазвичай проявляються справжні якості особи, професор зберігає щирю любов до України, не-підробний інтерес і стурбованість долею західних українців, тобто залишається українцем не лише за походженням, а й за самоідентифікацією.

Подібні приклади серед української інтелігенції були не поодинокими, а скоріше ustalеними та поширеними. Навіть такий визначний діяч українського національного руху, як В. Б. Антонович, на початку XX ст. не прийняв пропозиції очолити український політичний рух. Українські вчені, маючи опозиційні погляди й підтримуючи прагнення українців-радикалів щодо захисту їхніх культурних прав і самобутності, не наважувалися відкрито захищати їх перед владою. Вони, по суті, «ховались» від усіх гострих питань у наукову діяльність, хоча в останній працювали на користь українській справі. А деякі сховались навіть фізично, як П. О. Куліш, що провів останній період життя на власному хуторі, де, однак, багато писав про політику і національний рух [26].

Подібні підходи і позиції у другій половині XIX ст. серед української інтелігенції стали нормою і ustalеним явищем. Серед професорів Університету св. Володимира одним із перших представників подібного типу національної свідомості став його перший ректор-українець М. О. Максимович [27].

Хоча заради справедливості зазначимо, що національно свідомі українська професура використовувала всі можливі легальні шляхи для захисту національно-культурних прав українців. Зокрема, ліберальні вчені з цією метою включалися в роботу земств, міських дум тощо [28]. Особливо важливою в цьому плані була наукова діяльність, оскільки найталановитіші науковці зазвичай мали професорське звання і працювали в університетах. Влада ж мусила терпіти (до певної міри) вільнодумство в науці задля її розвитку [29]. Наукові праці українських учених були найяскравішим виявом подвійної лояльності: зовнішній їх бік (мова) – був російським, внутрішній (зміст) – українським. Особливо це було помітно у вчених-гуманітаріїв. Так, серед істориків домінувала тема історії України (В. Б. Антонович,

М. П. Дашкевич, М. С. Грушевський); філологи вивчали «малоросійський язык» та фольклор (М. П. Дашкевич, А. М. Лобода, А. Ю. Кримський), юристи – пам'ятки «древнерусского и малоросійского» права, трактуючи їх як місцеві, тобто українські (О. Ф. Кістяківський). Окремі їхні наукові праці перетворювалися на справжні програмні документи українського національного руху – як це було, наприклад, із відгуком М. П. Дашкевича на працю М. І. Петрова «Очерки истории украинской культуры XIX столетия» [30]. Згадаймо й відому «Сповідь» В. Б. Антоновича. Аналогічний підтекст мали деякі неофіційні документи. Так, М. О. Максимович започаткував полеміку з російськими та польськими діячами, обстоюючи самобутність української мови [31]. Звісно, за це українських учених окремі представники панівної нації звинувачували у націоналізмі [32]. Натомість, відмежовуючись від подібних звинувачень, українські інтелектуали продовжували декларувати свою лояльність щодо Російської імперії, а свої погляди, що не відповідали офіційним, подавали як результат власних наукових пошуків без жодного політичного підтексту. Бажаючи перед владою виглядати «чистими», від своїх праць, тим не менш, вони не відмовлялись. Утім, українська інтелігенція, що сповідувала подвійну лояльність, постійно перебувала під підозрою каральних органів імперії. Створювати наукові праці, що не відповідали офіційній позиції, вчені не могли, а робити навпаки не бажали. Виходом із такої ситуації став перехід українських учених-гуманітаріїв до розробки мікротем. Саме у таких нейтральних роботах можна було виявляти значну самостійність і проводити власну лінію. Крім того, такі дослідження також сприяли розвитку української науки.

Подібне зменшення масштабу виявилось не лише у науковій діяльності, а й у любові до цілої України, що була зменшена до «малої Батьківщини» – місця народження і (або) проведення дитинства. Цей «містечковий патріотизм» також набув значного поширення і давав змогу, хоч і на мікрорівні, відкрито виявляти любов до рідної землі. Саме тому В. Тарнавський заповідав, щоб його колекція старожитностей лишалась на Чернігівщині, П. Куліш – фізично «прив'язав» себе до свого хутора. Подібне, хоча й не зовсім з власної волі, відбулося в останній період життя і з М. Максимовичем. Значних зусиль для перетворення своєї резиденції у Тростянці на культурний осередок краю доклали Скоропадські. Чимало київських професорів-українців проводили біль-

шість вільного від офіційної діяльності часу в своїх домівках у тих регіонах України, звідки вони були родом.

Отже, можемо констатувати, що позиція подвійної лояльності, яку займала значна частина української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст., не може розглядатися як зрада свого народу. Яскраво виражену антиурядову позицію в той час міг дозволити собі поет – його твори легко сприймаються і засвоюються найширшими народними масами. Їх можна вивчити напам'ять, переписувати і розповсюджувати крадькома. Проте цього не можна зробити з науковими працями. І за обсягами, і за своїм академічним змістом та мовою вони залишаються малозрозумілими та маловідомими, навіть якщо їх створюють представники інтелігенції державних народів. У цій ситуації український науковець, який би наважився відкрито виступити проти влади, був би просто знищений разом із його науковим доробком та потенціалом і втрачений для української нації.

Таким чином, що було кращим і кориснішим? Говорити чи робити? Називати себе українцем і загинути – чи просто працювати на благо власного народу? Геройзм – добре і почесно. Проте, в тій ситуації, мудрість, а відповідно і обережність, важила більше. Саме цим, на нашу думку, і був зумовлений перехід більшості української інтелігенції на позиції подвійної лояльності. Це зовсім не означає, що перший шлях, тобто шлях самопожертви, був гіршим. Обидва ці шляхи мали існувати, як існують і різні типи людських характерів. Першим ішли особистості пасіонарні, другим – помірковані, обережні. Проте обидві ці групи діяли задля становлення національної свідомості українського народу і піднесення його культурного та наукового рівня. Причому для розвитку національної самосвідомості особливо корисними були перші. Натомість особистості, що перебували на засадах подвійної лояльності, мали значно сприятливіші можливості для інтелектуальної діяльності, ніж відкриті опозиціонери. Тому їх внесок у розвиток української академічної науки був найбільшим і найвагомішим.

Отже, можна передбачити нові перспективи переосмислення творчої спадщини та життєвого шляху багатьох інтелектуалів XIX ст., які мали українське походження, працюючи в межах культур інших народів, що дає змогу відносити їх культурну спадщину до української культури. Такий підхід буде корисним у подальших історичних дослідженнях і в студій у сфері культури, психології, ментальності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884)* / Под ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 816 с.; *Материалы для библиографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук*. – Пг., 1915. – Ч. 1. – С. 263–267.
2. *Грушевський М. С. Микола Дашкевич (1852–29.1.1908)* // ЗНТШ. – Л., 1908. – Т. 81. – С. 145–150; *Його ж. Пам'яті Володимира Антоновича* // ЗНТШ. – Л., 1908. – Т. 82. – С. 7–9.
3. *Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907)*. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. наук у США, 1955. – 503 с.; *Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури* [Репринт. вид.]. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.; *Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської Української академічної традиції (1861–1986)*. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. наук у США, 1993. – С. 219–241.
4. *Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст.* – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 253 с.; *Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.* – К.: Наук. думка, 1980. – 155 с.; *Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года*. – М.: Наука, 1976. – 230 с.; *Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции* // Вестн. Ленингр. ун-та. – Л., 1972. – № 8, вып. 2. – С. 42–49; *Кантор В. Русское искусство и профессорская культура* // Вопр. лит. – М., 1978. – № 3. – С. 155–186.
5. *Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання* // Укр. іст. журн. – К., 1991. – № 9. – С. 61–70; *Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX ст.): Историко-социологический очерк*. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 136–149; *Грицак Я. Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.* – К.: Генеза, 1996. – 356 с.; *Забужко О. Філософія української ідеї* і європейський контекст: франківський період. – К.: Наук. думка, 1992. – 118 с.; *Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.* – К.: Вид-во «Київ. ун-т», 1999. – 387 с.; *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський*. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.; *Щербак М., Щербак Н. Колоніальна політика російського царизму щодо української культури (друга пол. XIX ст.)* // IV Акад. пам'яті проф. В. Антоновича (26–27 берез. 1998 р.): Доп. та матеріали. – К., 1999. – С. 205–211; *Чуткий А. І. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича* // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219–245.
6. *Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894)*. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 261 с.; *Барвінський О. Спомини з мого життя*. – Л., 1913. – Ч. 2. – 406 с.; *Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907)...*; *Ін-т рукопису* Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. 3, 22, 32, 33, 37, 46, 61, 65, 66, 85, 164, 167, 172, 239, 357.
7. *Історія України: нове бачення*. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – С. 263–267, 288–306.
8. *Турій О. Ю., Макарчук С. А. Український етнос (історичний розвиток)*. – Л., 1990. – С. 17.
9. *Ульяновський В. І. Незнана рання праця М. С. Грушевського з русистики та джерелознавства* // Укр. археогр. щорічник. Нова сер. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 263–279.
10. *Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського*. – К.: Основи, 2000. – С. 48–51; *Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894 рр.)*. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – С. 9; *Чикаленко Є. Х. Спогади ...*. – С. 58–60.
11. *Нечуй-Левицький І. Хмари*. – К., 1993. – 375 с.
12. *Історія Київського університету (1834–1959)*. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С. 232.
13. *Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К.: Генеза, 1997. – С. 81.
14. *Шип Н. А. Указ. соч.* – С. 25; *Щетинина Г. И. Указ. соч.* – С. 166–167.
15. *Там же*. – С. 36.
16. *Шип Н. А. Указ. соч.* – С. 30–35.
17. *Щетинина Г. И. Указ. соч.* – С. 176.
18. *Ульяновський В. І. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстом* // Київ. старовина. – К., 1999. – Кн. 1. – С. 134.
19. *ІР НБУВ, ф. 3, спр. 19962, арк. 1–13в.*
20. *Архів Ін-ту л-ри НАН України, ф. 3, спр. 1602, с. 859–860.*
21. *Там само*. – Спр. 1602, 1605; *ІР НБУВ, ф. 7, спр. 3213.*
22. *Там само*. – Ф. 65, спр. 106.
23. *Там само*. – Арк. 4 зв., 7.
24. *Там само*. – Ф. 1, спр. 1155, 7902.
25. *Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3* [Репринт. вид.]. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 103.
26. *Бойко М. П. П. Куліш: осмислення творчого спадку*. – Дніпродзержинськ, 1997. – 47 с.; *Пантелеймон Куліш і українське національне відродження: Доп. та повідомл.* – Х., 1995. – 96 с.
27. *Чуткий А. І. Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тягlosti наукової традиції в. Університеті св. Володимира* // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 284–285.
28. *Щетинина Г. И. Указ. соч.* – С. 3.
29. *Кантор В. Русское искусство и профессорская культура* // Вопр. лит. – М., 1978. – С. 156–157.
30. *Дашкевич Н. П. Отзвѣ о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»*. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1888. – 265 с.
31. *Острианин Д. Ф. Світосгляд М. О. Максимовича*. – К.: Політвидав УРСР, 1960. – 162 с.; *Марков П. Г. Общественно-политические взгляды М. А. Максимовича*. – К.: Вища шк., 1986. – 295 с.
32. *Очерки истории исторической науки в СССР*. – М., 1955. – С. 603; *Токарев С. Этнография народов СССР*. – М., 1958. – С. 26.

SUMMARY

The question of the Ukrainian intellectuals' national consciousness is investigated (mostly on the examples of St. Volodymyr University professorship). The necessity and the use of the Ukrainian intellectuals' double loyalty for the development of our country's science and culture is substantiated.